

Володимир Кулик

БЕЗМОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ДИСКУСІЙНОМУ КЛУБІ

Оля Гнатюк. *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. – К.: Критика, 2005. – 528 с.

Дослідження Олі Гнатюк одразу по виході навесні 2003 року польського оригіналу викликало увагу та схвалення – і в Польщі, де воно здобуло дві нагороди (про які видавці українського перекладу гордо повідомляють на найпершій сторінці), і в Україні, де презентація того оригіналу збрала відомих науковців і публіцистів, які майже одноставно визнали його непересічною подією в україністиці. В Польщі, можливо, таку реакцію почасти зумовило загальне зацікавлення проблемами України, зокрема її вибором поміж Сходом і Заходом, що є однією з головних тем книжки. Натомість у самій Україні «широке визнання у вузьких колах» гуманітарних інтелектуалів і письменників праця здобула завдяки зосередженості на важливих для них питаннях, докладному аналізу відповідей, що їх дають ключові постаті (україномовної) культурної еліти, та безжальній (а з огляду на Авторчине близьке знайомство з багатьма своїми героями, ще й досить сміливій) демонстрації неадекватності тих відповідей, що її один з оглядачів назвав «холодним душем». Це визнання спонукало видавництво «Критика» – видавця однойменного часопису, одним з активних авторів якого є Оля Гнатюк, – досить оперативно, якщо зважити на великий обсяг книжки, перекласти й опублікувати її українською. Тож є нагода поміркувати й про те, чого ця книжка може навчити українських науковців (як зразок дослідження) та інтелектуально-культурне середовище загалом (як аналіз його мовлення й мис-

лення), і про дослідницькі проблеми, що їх вона своїм прикладом демонструє. Мені цікавіше говорити про проблеми, але спробую не забути й про взірці та діагнози.

У першому розділі Авторка пропонує ґрунтовний, систематичний і водночас досить просто написаний огляд проблем, які вона має намір аналізувати на сучасному українському матеріалі. Не намагаючися розглянути присвяченої тим проблемам наукової літератури з її розмаїттям підходів і еталів (адже, крім польських, Гнатюк опрацювала величезний масив західних, переважно англومовних праць), вона воліє натомість пояснювати ключові поняття, тобто вибирати з літератури передусім те, що відповідає її власному баченню. Це дає Авторці змогу створити привабливий і корисний для не обізнаного з історією проблеми читача (а надто українського, якому таких пояснень прочитати по суті ніде) наратив, що веде від загального до конкретного й від універсального до специфічного для регіону Центрально-Східної Європи, в контекст якого Гнатюк таким чином уписує українські пошуки ідентичності (в певному сенсі наперед постулюючи належність України до того регіону, хоча далі це є предметом рефлексій аналізованих авторів і самої дослідниці). Авторка докладно говорить про національну культуру й традицію та національну й культурні ідентичності, ретельно розплутуючи поняттєві вузли та пропонуючи досить чіткі дефініції. Відповідно до конструктивістського підходу, що його вона поділяє (хоч саме цього терміна чомусь не вживає), Гнатюк наголошує творення культури, традиції та ідентичності в дискурсі, зокрема прагнення інтелектуальних і політичних еліт накинати іншим членам спільноти своє розуміння тожсамости, змагання між різними елітами за перевагу в такому накиданні та мінливість і множинність творених/накинутих ідентичностей. Відтак формулює своє завдання: дослідити,

...у який спосіб конструюють національну та культурну ідентичність за допомогою дискурсу, які теми, які

стратегії і які мовні інструменти фігурують у конструюванні та модифікуванні тожсамости (с. 61).

Хоча виконати це завдання Авторці, на мою думку, вдалося не повністю, вже саме його формулювання й теоретичне обґрунтування важливе для українських читачів як дороговказ у власних дослідженнях і критерій оцінки чужих, багато з яких говорять про ідентичність, але не аналізують її, принаймні не з погляду дискурсу.

Аби вможливити виконання, Гнатюк уже в передмові чітко окреслює дискурсивний матеріал, на якому аналізуватиме пострадянське (пере)творення української ідентичности:

Якщо погодитися з думкою, що новочасну націю створили література та ідеологія, то неабиякого значення для дослідника набувають тексти, що поєднують риси літератури, гуманістики й політики. Йдеться про есеї, автобіографічну прозу, літературно-критичні статті, публіцистику на теми культури, рецензії, що в них українські письменники й інтелектуали *expressis verbis* висловлюють свої міркування щодо культурної та національної ідентичности, а також орієнтації рідної культури (с. 18).

Там-таки Авторка перелічує, що залишає поза розглядом:

...stricte літературні твори, міркування істориків, політичну публіцистику, трактати політичних мислителів, офіційні промови політиків, міркування інтелектуалів, висловлені в теле- та радіоефірі, а також проблему суперництва з російською культурою, на яке приречена українська культура.

Згодом вона додає ще одне обмеження корпусу аналізованих текстів, яке впливає з обмеження множини розглядуваних проєктів ідентичности: «Оскільки нас цікавить трансформація української ідентичности, я зосере-

джуся на проектах, у яких у ролі медіома виступає українська мова [відразу скажу, що таке ототожнення українськості з україномовністю видається дивним у праці, що загалом підтримує ліберальні проекти й критикує націоналістичні. – В. К.], і аналізуватиму їх з огляду на культурну орієнтацію та ставлення до модернізації» (с. 91). Віддаючи належне чіткому окресленню предмета дослідження та визнаючи право кожного науковця вибирати його на власний розсуд і навіть аналітичну продуктивність обмеження досліджуваної ділянки, висловлю кілька застережень щодо доречності саме такого проведення меж.

Якщо, слідом за Авторкою, погодитися, що *новочасну*, модерну націю витворили література та ідеологія, то це не означає, що саме література й виразно ідеологічні тексти літераторів та інтелектуалів відтворюють і перетворюють нації *сучасні*, сьогоденні, які існують у цілком іншому дискурсивному світі, ніж за часів першотворення. Я колись уже писав про це в «УГО» (ч. 5, с. 96–98) у рецензії на збірку статей Романа Шпорлюка, але варто змодифікувати викладений там аргумент відповідно до методологічного спрямування книжки Олі Гнатюк. Отже, дослідники творення націй та ідентичностей не сміють ігнорувати тієї обставини, що нині на зміну романам, критичним статтям і політичним трактатам прийшли новини, телесеріали, кіноблокбастери й музичні шлягери, які мають непорівнянно більшу аудиторію та непорівнянно більший вплив – не лише через розмір аудиторії, але й через позірно неідеологічний характер їхнього дискурсу, розчинення ідеологічних тверджень і припущень у буцімто суто інформаційному й/або розважальному потоці. Щоправда, явно ідеологічні тексти можна вважати концептуальним джерелом цього ширшого потоку дискурсу, що бере участь у творенні ідентичности, й вивчати їх саме під цим оглядом – а відтак досліджувати, як у тому потоці пропоновані в «джерельних» текстах концепції використовуються й трансформуються. Авторка, здається, й тлумачить свою працю як дослідження джерела, бо пояснює

відмову залучати до розгляду виступи інтелектуалів на телебаченні й радіо тезою, що:

концепції, пов'язані з трансформуванням ідентичності, зазвичай зароджуються в кабінетній тиші, і щойно потім їх оприлюднюють; до того ж під час інтерв'ю чи зустрічей автори мають змогу тільки частково викласти свої погляди (с. 19).

Проблема, однак, у тому, що зорієнтований на ширшу аудиторію дискурс є не лише *оприлюдненням* і *перетворенням* витворених у кабінетах концепцій, а й істотним чинником, що впливає на їх *творення*. Адже далеко не завжди воно відбувається лише чи головню з огляду на ідеальні інтереси нації та в діалозі з концепціями великих попередників і сучасних опонентів: не менш важливою є орієнтація на загаль членів нації, тобто передусім аудиторію масових медій, можливість доступу до яких великою мірою визначає, що і як говорять інтелектуали – котрі через це зазвичай уже продукують не концепції, а тези чи просто слогани. Не маю на увазі, що письменники й науковці свідомо кажуть те, що, як вони припускають, аудиторія хоче чути – хоча, звісно, таке теж буває, і то досить часто. Мені йдеться про те, що конвенції панівного дискурсу неабияк упливають на спосіб мислення й мовлення кожного, хто хоче бути почутим, накладаючи не конче усвідомлюваний відбиток на уявлення про прийнятність і привабливість певних тем, аргументів, стилів, мовних форм, зокрема й тієї чи іншої мови як медіума висловлювання. Конечні для теле- й радіовиступів стислість і поверховість викладу, на які вказує Авторка в щойно зацитованому поясненні, є далеко не єдиними й не головними за ідеологічним впливом обмеженнями, які накладає той дискурс – хоча, може, для самих інтелектуалів і найвідчутнішими. Зрештою, залежність форм і функцій мовлення в окремому дискурсивному акті від конвенцій дискурсивної практики (заданої, зокрема, інституційною ділянкою, в цьому разі медійною) – це лише один з аспектів багато-

гранної залежності тексту від контексту, в якому відбувається його творення. Про контекст і про деякі проблеми його врахування в дослідженні Олі Гнатюк я скажу далі – а поки що, як обіцяв, висловлю свою думку про принципи формування її корпусу текстів.

Отже, я вважаю не цілком адекватною поставленому завданню орієнтацію лише на тексти, вміщені в книжкових збірках та літературних або інтелектуальних часописах, і відмову розглядати участь тих самих письменників та інтелектуалів у дискурсах, адресованих ширшій аудиторії. Якщо у випадку телебачення й радіо цю відмову можна вважати виправданою з огляду на складність збирання й опрацювання такого матеріалу, то знайти потрібні тексти на інтернет-сайтах популярних газет і журналів було б набагато легше, ніж вишукувати авторські збірки й альманахи. Тимчасом таке доповнення корпусу (яке не обов'язково мало означати збільшення його обсягу, адже можна було вибрати менше текстів у кожній категорії) було би дуже важливим не лише задля аналізу стратегій спілкування інтелектуалів із різними аудиторіями, тобто різних способів оприлюднення концепцій ідентичності, а й різних аспектів та періодів їх творення, яке почасти відбувається саме в текстах для ширшої аудиторії (точніше, в процесі сприйняття цих текстів, поряд із пропозиціями інших еліт, у масах), що становлять останніми роками досить велику частину творчості деяких авторів, котрим Гнатюк відводить чільне місце в своєму дослідженні, як-от Юрія Андруховича чи Оксани Забужко. Крім того, таке доповнення дало би змогу врахувати, що творення ідентичності відбувається в текстах, публікованих не лише українською, а й російською мовою – чи українською в загалом російськомовних виданнях – і що мова текстів чи видань суттєво змінює контекст таких публікацій, а отже, впливає на здійснюваний у них процес творення ідентичності. Це стосується й тих проектів, які пропонують за медіум українську мову, але фактом представлення російською чи в оточенні російської по суті

визнають її як іншого, принаймні тимчасово прийняттого медіума. Через відмову залучати до розгляду популярні видання, Авторчине зосередження на українофонних (цим словом я окреслюю ідеологічне спрямування, а не вживану мову) проєктах обернулося обмеженням корпусу україномовними текстами: чи не єдиним аналізованим текстом російською є стаття Миколи Рябчука для московського журналу «Дружба народів», опублікована ще 1988 року. Звісно, концепцій у тій статті й подібних до неї текстах в українських «товстих» журналах було більше, ніж у друкованих десятиліття пізніше Андруховичевих дописах до газети «День» і часопису «Корреспондент» чи інтерв'ю Забужко для жіночих журналів – але ж творення ідентичності відбувається не лише в концептуально насичених дискурсах.

Вибір для аналізу лише українофонних проєктів ідентичності (попри некоректність Авторчиного пояснення цього вибору, на яку я вказував одразу по тому, як цитував пояснення) можна вважати виправданим у тому сенсі, що це дає змогу обмежити досліджуваний дискурсивний простір, а отже, ґрунтовніше його аналізувати. До того ж на рівні інтелектуально-культурних еліт – а особливо письменників, яких Гнатюк поставила на чільне місце в своєму дослідженні, відповідно до їхньої провідної ролі у формулюванні ідентифікаційних концепцій, – українофонні та русофонні проєкти, та й самі середовища їхніх творців, були досить чітко розмежовані (чого не скажеш про політиків і медійників, що пропонували – не конче так експліцитно й концептуально, як письменники – власні чи запозичені й перетворені проєкти, а тим паче про маси, які сприймали й селективно засвоювали пропозиції різних еліт). І якщо Авторка досліджує лише дискурс письменників та інтелектуалів, то в ньому цілком можна відділити ідеологічно українофонну – та, відповідно, лінгвістично україномовну – частину й аналізувати саме її. Однак і в такому разі відмова розглядати проблему суперництва з російською культурою не видається мені

слушною. Оскільки, як зауважує сама Гнатюк, українська культура просто приречена на таке суперництво, то творці різноманітних проєктів перетворення культурної та пов'язаної з нею національної ідентичності аж ніяк не можуть цієї проблеми обійти. Зокрема, вона посідала помітне місце в українофонних проєктах, автори яких переймалися посиленням ідентифікаційної ролі культури, спертої на українську мову й українську етнічну традицію, та були стурбовані реальним чи уявним програшем цієї культури в суперництві з іншою, російськомовною та (пост)радянською. Вилучення цієї проблеми з розгляду недоцільне ще й тому, що стурбованість долею культури відбивалася у відповідях українофонних інтелектуалів на ті питання, що стоять у центрі Авторчиної уваги, – ставлення до модернізації, вибір поміж Сходом і Заходом тощо. Можливо, аналіз дискурсивного представлення тих проєктів показав би, що з часом проблема суперництва культур ставала для їхніх творців менш актуальною – тоді це був би, як на мене, важливий і досить парадоксальний результат, що його треба було би пояснювати чи перевіряти. Втім, час од часу Гнатюк таки вказує на вияви уваги аналізованих інтелектуалів до цієї проблеми, але настанова на вилучення її з розгляду не дала дослідниці зсистематизувати ці вияви та простежити їх еволюцію.

Тепер нарешті можна перейти до обговорення Авторчиного аналізу вибраного матеріалу. Починає вона з письменницького дискурсу кінця 1980-х, коли за умов лібералізації радянського режиму українські інтелектуали вперше за багато десятиліть почали досить активно й критично говорити про стан культури та нації, формулюючи таким чином різні проєкти перетворення ідентичності. Гнатюк аналізує здебільшого ті самі тексти, що були об'єктом раніших досліджень «національного відродження», але розглядає їх саме з погляду вказуваного стану й пропонованих змін ідентичності української культури та нації. Зосередження на текстах письменницького істеблш-

менту, публікованих в офіційних спілчанських виданнях, у цьому випадку видається цілком слухним з огляду на тодішній суспільний резонанс і вплив тих видань, передусім «Літературної України» (дисидентські статті в самвидаві, хоч нерідко відвертіші й концептуально багатші, такого впливу не мали й близько). Втім, на закінчення роділу про дискурс ідентичності *перед приємком імперії* Авторка докладно розглядає внески двох молодших і досить критичних до позиції істеблішменту літераторів – Миколи Рябчука та Оксани Забужко. Цей вибір, здається, був зумовлений не гаданим впливом цих авторів на тодішній стан суспільної свідомості й дискурсу ідентичності (впливатимуть вони пізніше, вже за часів незалежності), а радше їхньою більшою радикальністю й концептуальною глибиною порівняно зі старшими та лояльнішими до системи письменниками. Та й в аналізі текстів тих лояльних дослідниць більше переймається показом залежності їхнього дискурсу від радянського канону, ніж поступових і обережних відхилень від нього, які й вели до формулювання іншої, нерадянської ідентичності. Тобто Авторку більше цікавлять нові ідеї (і часто-густо вона нарікає, що в тому чи тому тексті їх бракує), а не ідеологічні зміни, впроваджені без чітко сформульованих і оригінальних ідей, але від того не менш важливі для поступової трансформації дискурсу та твореної в ньому ідентичності. Промовистою ілюстрацією цього підходу – підходу радше історика ідей, аніж дослідника дискурсу – є заувага щодо реакції інтелектуальної спільноти на опубліковану 1988 року новаторську статтю Івана Дзюби «*Чи усвідомлюємо українську культуру як цілісність?*». Та стаття, каже Гнатюк, започаткувала обговорення проблеми української культурної ідентичності, проте воно не дало «сподіваного результату – перетворення дискурсу ідентичності на інтелектуальну дискусію» (с. 109). Виглядає, що дискурс без дискусії для Авторки не такий цікавий і вартісний.

У чотирьох розділах про дискурси часів незалежності дослідниця мала нагоду аналізувати й нові ідеї,

й особливо дискусії між носіями різних поглядів. Спочатку вона розглядає поділ літературного середовища на «модернізаторів» і «нативістів» (утілений, зокрема, у винайдених станіславському феномені та житомирській прозовій школі); далі зосереджується на ідеях першої групи щодо належності України й передусім (або тільки) Галичини до Центральної Європи; потім аналізує конкурентні візії України між Сходом і Заходом, які наголошують її близькість до першого чи до другого (або ж приписують різним частинам України різні орієнтації); а на закінчення порівнює антимодернізаційний і антиколоніальний дискурси, які, попри різну спрямованість їхнього іншування (відповідно проти Заходу та проти Росії), єднає наголошування на рідних культурних зразках і виразна нехіть до чужих. У цих розділах Гнатюк майже забуває про літературний істеблшмент і покоління шістдесятників і сімдесятників, із яких він переважно складався (та й досі складається) й зосереджується на текстах сорокарічних і молодших авторів, що прийшли в літературу у вісімдесяті та дев'яності. Хоча вплив старших письменників на дискурс ідентичності в суспільстві загалом був, можливо, вищим, ніж їхніх молодших колег, увага передусім до цих останніх має сенс з огляду не тільки на їхню більшу активність у жанрах, що їх Авторка вибрала об'єктом свого дослідження, а й на більше значення для ідентифікаційних процесів у самому інтелектуально-культурному середовищі. Адже немає сумніву, що Андрухович і Пашковський уплинули на дискусії та позиції в цьому середовищі куди більше, ніж Павличко й Мовчан. Почасти, звісно, вплив визначався творчим масштабом різних постатей, але не тільки. У вступі до аналізу початків протистояння між прибічниками західницької та нативістичної орієнтацій Гнатюк зазначає, що не має наміру обмежуватися найвідомішими письменниками й нехтувати внесок авторів *minorum gentium*, які нерідко висловлювали ті самі думки чіткіше й відвертіше. І хоча багато вислов-

лювань тих авторів здаються виявом примітивізму або невігластва, вона воліє припустити, що:

радше тут ми маємо до діла з певною стратегією, яка полягає в самообмеженні задля того, щоб здобути популярність у недосвідчених, зате численних читачів (с. 184).

Утім, настанову добачати передусім виразність і впливовість висловлювань Авторка витримує далеко не послідовно. Часто-густо вона все-таки оцінює їх із погляду концептуальної глибини й оригінальності, чому сприяє більш чи менш докладне порівнювання ідей аналізованих українських авторів з ідеями їхніх попередників із початку ХХ століття чи сучасних інтелектуалів інших країн Центрально-Східної Європи. Проте можна сказати, що в цих розділах увага до ідейного «змісту» досліджуваних дискурсів здебільшого поєднується з увагою до їхньої мовної «форми» – в якій, щоправда, Гнатюк загалом не схильна шукати ідеологічного впливу, не залежного від формульованих концепцій і явно висловлюваних ідей.

Головним виміром Авторчиного аналізу дискусій про ідентичність української культури є суперечка між прибічниками традиції та модернізації, рідних зразків та руху (чи повернення) до Європи. Висновок, який вона робить на підставі аналізу, полягає в тому, що нативісти здобули явну перевагу, про що, мовляв, свідчить і зміцнення їхніх позицій у культурних інституціях (зокрема, літературно-інтелектуальних часописах, де, на думку Гнатюк, єдиним регулярним виданням послідовно європейської орієнтації зосталася «Критика»), і еволюція деяких відомих і впливових діячів, як-от Євгена Пашковського чи Віктора Неборака. Щоправда, вплив нативізму інтелектуалів на свідомість суспільства дослідниця, на мою думку, дещо перебільшує, недооцінюючи водночас загальної маргіналізації інтелектуального середовища. Навряд чи можна на підставі лише письменницьких текстів судити й про еволюцію настанов усієї інтелектуальної спільноти. Проте в самому письменни-

цькому середовищі за роки незалежності нативізм справді зміцнив свої позиції, вплинувши навіть на тих, хто до його прибічників буцімто не належить.

У книжці Олі Гнатюк наведено багато доказів цієї прикрої для неї еволюції, що їх чимало читачів сприйме як гірку правду чи холодний душ, а дехто з «зачеплених» авторів, можливо, як нерозуміння або навіть наклеп. Приміром, розглядаючи критику нативіста Євгена Барана на адресу західників, Авторка відзначає не тільки «посидання ксенофобії з мовою, що походить із соціалістичного підручника з політекономії» (с. 226), тобто тяглість українського нативістичного дискурсу часів незалежності від конвенцій радянської пропаганди, а й перетворення в цьому дискурсі антиімперського поняття 1980-х «манкурт», яке раніше позначало зрусифікованих і зрадянзованих осіб, а тепер стало однією з наліпок для нових, прозахідно налаштованих зрадників. Аналізуючи нативістичну реінкарнацію колишнього підважувавача радянських і націоналістичних підвалин Віктора Неборака, вона вказує на його спробу за допомоги євангельських притч «актуалізувати дошевченківський образ поета – не пророка, а Вчителя Життя» (с. 397), курйозним чином доповнену викиданням матюків у новому виданні старих віршів. Ба більше, дослідниця зауважує, що «[у] пошуках автентики Неборак доходить до рішучого відкидання модернізму» (с. 398), а в його погляді на Америку добачає

постсовєтські стереотипи, сформовані на підставі штампів, що з'явилися внаслідок полеміки між слов'янофілами й окциденталістами в ХІХ столітті (с. 396).

Проте об'єктами Авторчиних критичних зауваг стали не лише давні чи новонавернені вороги любих її серцю модернізації та західництва, а й прибічники цієї орієнтації, які, на її думку, не змогли чи не захотіли послідовно втілювати її в своїй творчості. Зокрема, вона підтримує критику на адресу Рябчука за його концепцію креольства, в якій разом із критиками (Олександром Гри-

ценком, Ярославом Грицаком і мною) бачить, крім аналітично некоректного перебільшення глибини мовного поділу українського суспільства, ще й ідеологічно неприйнятне іншування осіб із російською культурною ідентичністю. Ці закиди видаються їй «доволі серйозними, оскільки його [Рябчука] вважають за прибічника лібералізму, та й сам він не раз виступав на захист ліберальних вартостей» (с. 367). Гнатюк також, наскільки мені відомо, першою публічно вказала на суттєві відступи від західництва й лібералізму в творчості Андруховича, який став мало не символом європейської орієнтації української літератури. Авторка з очевидною симпатією ставиться до його намагань через уписування України в контекст Центральної Європи:

модернізувати українську національну тожсамість, замінити найпоширеніший серед україномовних громадян етноцентризм складною формою ідентичності і разом протиставити її панівному в Україні чуттю належності до пострадянського простору (с. 293).

Однак ця симпатія не заважає їй побачити й сказати, що:

Центральна Європа Андруховича стає дедалі менше центральною і щораз більше українською, позаяк з неї зникають ті елементи, котрі визначають центральноєвропейськість: зачарування культурною мозаїкою, занурення в багатонаціональну історію, багат шаровість ідентичності. Ті риси поволі поступаються місцем культурній одноманітності (с. 333–334).

Одним із виявів такого прагнення одноманітності є досить виразне в Андруховичевих творах початку 2000-х іншування люмпенів, яких письменник зображає такими собі внутрішніми варварами, водночас «дедалі послідовніше наділяючи їх російськими атрибутами» (с. 328). Дослідниця зауважує, що «[цей] образ дуже нагадує “малоросів” Євгена Маланюка чи “креолів”, сучасну метафору, яку Сергій Грабовський з ентузіазмом перейняв

від Миколи Рябчука» (с. 331). Ясна річ, товариство Маланюка, Грабовського й Донцова, на несподівану суголосність якому Андруховичевого опису «совка» радо вказує Грабовський, не може бути приемним для письменника з визнаною в Україні й на Заході репутацією європейця та ліберала. Тому останніми роками Андрухович – судячи, зокрема, з газетних публікацій, яких Гнатюк не аналізує, – намагався позбутися небажаної суголосности. Але ця «політкорекція» дискурсу радше притлумила, ніж розв'язала поважну проблему в його пошуках ідентичности, пов'язану з неготовністю прийняти таку модель багатокультурности, здійснення якої вело б до маргіналізації української мови та спертої на неї культури. На жаль, Авторка *«Процання з імперією»* не звертає на цю проблему – характерну не тільки для Андруховича, а й для інших українофонних (недо)лібералів – належної уваги, бо майже не аналізує мову як важливий складник ідентичности.

Таке нехтування мене здивувало, бо ж Гнатюк цілком свідомо того, що «люди культури, для яких рідна мова є головним інструментом комунікації», не можуть не ставити мовної проблеми на одне з чільних місць і не домагатися її розв'язання. В підсумковому підрозділі вона називає цю проблему серед трьох тих, «котрі в дискусіях про культурну ідентичність постають знову і знову» (с. 488). Одначе таке прикінцеве називання видається своєрідним винесенням за дужки, покликаним виправдати брак у книжці систематичного розгляду того, як саме ця проблема поставала в письменницькому й інтелектуальному дискурсі, зокрема, як змінювалося з часом її місце в пропонованих концепціях ідентичности. Докладний розгляд є тільки в першому з емпіричних розділів, де йдеться про дискурс років «перебудови», в якому, визнає Авторка, проблема становища української мови посідала центральне місце. Зокрема, дослідниця аналізує тексти провідного учасника того дискурсу Олесе Гончара, який «обстоював розуміння національної ідентичности як спільноти мови, культури та історії, де чільне місце належить мові» (с. 147),

та Павла Мовчана, ще категоричнішого утверджувача такого чільного місця, котрий – «можливо, несвідомо – черпає наснагу з Гердерової концепції мови як виразника народного духу» (с. 151). На закінчення того аналізу Гнатюк твердить, що хоча «[на] особливому значенні мови для чуття національної спільноти» наголошували й пізніші концепції,

у 1990-х роках тенденція до ідеалістичного трактування мови потроху слабшала, поступаючись переконанню, що мовна однорідність не є найважливішою умовою для цілісної національної ідентичності (с. 152).

На жаль, у дальших розділах Авторка не демонструє дискурсивних виявів цього нового переконання й не зазначає, яких форм набувала під його впливом перейнятість українофонних інтелектуалів становищем рідної мови за часів незалежності. Брак таких демонстрацій можна було би сприйняти як свідчення браку виявів (а не відмови їх розглядати) – але тоді послаблення уваги *людей культури* до стану їхнього *головного інструмента* дослідниця мала б наголошувати й намагатися пояснити. Втім, Авторка час од часу нагадує, що проблема й далі залишалася актуальною і той чи той автор на цю актуальність указував. Коли йдеться про нативістів, чільне місце мови в їхніх концепціях ідентичності видається природним, адже саме мова найяскравіше втілює підставову для них окремішність та унікальність національної культури. І справді, розглядаючи концепцію Неборака (яка, за цікавим спостереженням дослідниці, обертає консервативну «конструкцію Липинського навспак» і повертається до культурного націоналізму ХІХ століття), Гнатюк зазначає, що той відводить особливу роль «українській мові як елементові, що конститує оту окремішність, а закорінення він відсуває на друге місце» (с. 412). Але в інших випадках про мову не згадано, й Авторка не пояснює, чи маємо до діла з інакшим співвідношенням важливості конститутивних елементів, і якщо так, то чим воно зумовлене. Приміром,

вона залишила без пояснення проникливо зауважену зміну характеру покликань українських нативістів на Гердера: якщо у 1980-ті вони згадували передусім його міркування про визначальну роль мови, то наступного десятиліття «переважали звернення до Гердерового історизму» (с. 449). Можна припустити, що ті нативісти, для яких українськість нерозривно пов'язана з природою, селом і народною культурою, вважають чисту українську мову одним зі складників не понівеченого цивілізацією та чужими впливами способу життя. Але як це поєднується з переорієнтацією на таврування передусім західного «чужого», яка вможливила згадане перенесення наліпки «манкурти» на носіїв західних упливів, неявно розгрішивши таким чином носіїв русифікації та поширення суржика? Чи, може, воно й не поєднується, бо різні групи нативістів мають різні пріоритети, зокрема по-різному окреслюють місце мови в ідентичності? Таких питань Авторка не ставить.

Проте нативістами ця проблема не обмежується. Як показує Гнатюк, речники європейського вибору теж не були байдужими до становища мови й, коли говорили про нього, не дуже відрізнялися від Гончара й Мовчана. Напередодні незалежності Рябчук висловлювався про кожную національну мову як «явище космічне, універсальне», зникнення якого було б «трагедією глобальною та вселюдською» (с. 159), а в Андруховича, на думку Авторки, не викликало сумнівів, що «сама українська культура має посідати перше місце в новій державі» (с. 178). Але ці та інші європейці вирішили боротися передусім за внутрішнє перетворення культури, залишивши забезпечення сприятливих зовнішніх умов для її розвитку державі та старшим колегам-літераторам, чимало з яких пішли в законодавчу, а коли пускали, то й у виконавчу владу. А потім (хто раніше, хто пізніше) ті й інші усвідомили, що таких умов держава не створила, а найпроникливіші – що й не створить. Пізніші концепції ідентичності це усвідомлення більш чи менш виразно відбили – що Авторка зауважує, але тлумачить лише з погляду місця в українському сус-

пільстві та ідентичності, яке ті концепції відводили іншим національним культурам, а не місця української та інших мов. Вона проникливо вказує, що «в колах, тісно пов'язаних зі становленням незалежності», відмінну культурну тожсамість етнічних меншин почасти сприймали «як потенційну загрозу, передусім – з огляду на привілейоване становище, в якому перебувала російська культура щодо української в попередній період». Мало того, прийнятність для цих кіл ідеї мультикультуралізму підважувало те, що до спертої на ній риторики «напрочуд охоче вдавалися» прибічники збереження цього становища. Проте небажання знайти місце «для самодостатньої вартості культур, відмінних від власної», дослідниця бачить лише в нативістичній частині українофонів, протиставляючи їй буцімто інклюзивні концепції Андруховича (с. 294–295). А згодом закидає йому то відсутність у його візії Львова слідів польської культури, то вилучення з української спільноти варварів, які говорять російською або суржи́ком.

Певна річ, мультикультуралізм набагато легше застосовувати до давнього минулого, яке лишило по собі стерті могильні плити й здебільшого вже змінені назви вулиць – що їх толерантні до присутності інших культур інтелектуали ностальгійно згадують, але зазвичай навіть не пропонують повертати, та й хто б їх послухав, – аніж до ще живих у людській пам'яті часів чи тим більше до сучасності, адже в цьому випадку толерантність вимагає зміни не тільки риторики, а й політики. Але неготовність Андруховича, Рябчука та інших українофонів-західників поширити мультикультуралізм на російську культуру свідчить не тільки про непослідовність їхнього лібералізму, а й про непродуктивність незадаптованого застосування західних моделей мультикультуралізму до постімперських суспільств, де титульна культура не є панівною, а серед нетитульних одна, колишня імперська, перебуває у вочевидь нерівному з іншими становищі. Це правда, що відчуття несправедливості рівних прав за нерівних умов спонукало цих інтелектуалів почасти відступити від лібе-

ральних засад і спробувати через переокреслення ідентичностей обмежити доступ до прав (скажімо, прийняти пріоритет етнічної ідентичності над мовною у визначенні мови шкільництва чи змішування ролей української як мови держави та однієї з груп громадян, що сприяє дискримінації носіїв інших мов) – замість запропонувати в способах їх використання компенсацію за нерівність стартових умов. Однак брак в аналізованому корпусі тих текстів, де автори окреслюють своє бачення мововжитку в пропонуваній національній спільноті (мабуть, Гнатюк уважала їх політичними й тому не вартими розгляду в книжці, присвяченій головно концепціям культури) не дав дослідниці змоги побачити окремі спроби (наприклад, Рябчукові) таки поєднати етнокультурне відродження з лібералізмом. Іще важливіше, що поза розглядом залишилося неартикульоване – й утілюване головно небажанням наголошувати мовну проблему – часткове прийняття в українофонному дискурсі панівного «центристського» погляду (зовсім не ліберального, бо він дбає про зручності загалу, а не права особи), згідно з яким мовна однорідність справді не є умовою цілісної національної ідентичності, а котрою з двох мов говорять носії такої цілості – не надто важить. Це напівприйняття, гадаю, є в історії пошуків ідентичності не менш важливою віхою, ніж явна перерієнтація Неборака, вияви іншування в Андруховича та інші більш чи менш яскраві події, показ яких сприяв популярності книжки Олі Гнатюк серед української інтелектуальної аудиторії.

Останнє зауваження повертає мене до теми врахування контексту, про яку я вже згадував на початку. Маю на увазі, що аналіз дискурсу мусить урахувувати й висловлене, й невисловлене, а в розгляді способу висловлювання та причин мовчання – зважати не лише на конкретні обставини творення тексту чи ідентичність його автора, а й на місце дискурсивної практики, до якої дослідник цей текст залічує, в порядку дискурсу суспільства, тобто передусім розмір і характер її аудиторії та пов'язану з цим

здатність упливати на дискурсивні й ідеологічні конвенції. Авторка «*Процання з імперією*» намагається не забувати про контекст, але окреслює його несистематично й не завжди коректно, насамперед із погляду суспільного впливу аналізованої практики. Приміром, її твердження, що «[у] мас-медіях вони [нативісти] ще не здобули істотної переваги, але це, здається, лише питання часу» (с. 190), я вважаю виявом хибного розуміння загального характеру відносин між інтелектуалами й медіями в сучасній Україні. На мою думку, не перші борються між собою за опанування других, а другі вибирають із-поміж перших окремих осіб і окремі явища, що їх вони вважають за доцільне подавати як представників української культури, почасти маскуючи тими «вітринними» поданнями більш чи менш істотну перевагу в багатьох ділянках (зокрема, як добре свідчать кількість назв та накладу книжок, і в літературі) російських культурних зразків над українськими – перевагу, яку медійний дискурс загалом не лише відбиває, а й досить активно творить. Проте медії є лише одним, хоч і дуже важливим, елементом інституційно-ідеологічної гегемонії, що зумовлює маргінальне становище всіх розглянутих у книжці дискурсів часів незалежності. Порівняно з кінцем 1980-х, це становище змінилося принципово: сказати б, із велелюдного майдану дискусії інтелектуалів перемістилися в клуб для зацікавлених, які тепер окреслюють ідентичність не нації, а радше власного кола. На жаль, цієї радикальної зміни Авторка в своєму аналізі не враховує.

Моє переважне зосередження на методологічних проблемах дослідження Олі Гнатюк могло навіяти хибну думку про нього (та моє ставлення до нього), тож насамкінець хочу коротко підсумувати свої розпорошені згадки про його чесноти. В книжці фахово й зрозуміло представлено комплекс понять і проблем, пов'язаних з аналізом дискурсивного творення ідентичності, та застосовано його до величезного матеріялу, що його Авторка класифікаційно й наративно структурує, задаючи категорії (тобто й сама творючи ідентичності), в яких, можна припустити,

думатимуть відтак про ідеї доби здобуття та становлення незалежності українські інтелектуали й дослідники-україністи. Простежуючи еволюцію та структурування на рівні україномовної письменницько-інтелектуальної спільноти, дослідниця водночас аналізує мікропроцеси творення ідентичності в окремих текстах більш чи менш відомих авторів. Її аналіз повертає увагу до багатьох непомітних і/або непривабливих явищ недавньої української інтелектуальної історії, що, хотілось би вірити, стане в пригоді і все ще активним творцям тієї історії, і їхнім шанувальникам. Урахуванню помилок і розвінчуванню героїв неабияк сприятиме легкий і чіткий стиль: цю книжку читати набагато приємніше, ніж, напевне, було б ту, що врахувала б усі мої критичні зауваження й побажання.